

Esriptura exposada, registres escrits i oralitat en la pràctica administrativa medieval. L'organització dels treballs comunals a Vila-real i Castelló (segles XIV-XV)

Exposed writing, written records and orality in medieval administrative practice. The organisation of communal work in Vila-real and Castelló (14th-15th centuries)

PAU VICIANO
pau.viciano@uv.es

Universitat de València

Resumen: L'escriptura exposada en els espais de la ciutat durant l'edat mitjana i l'època moderna s'ha associat especialment a l'escriptura monumental o «d'aparat» que celebrava el poder, com a propaganda i memòria. Tanmateix, des de les institucions urbanes es generaven escriptures exposades, de caràcter mural, amb una finalitat de comunicació pràctica, e fímera, i, per tant, desproveïdes de qualsevol vocació de monumentalitat. Aquesta modalitat d'escriptura pública, tot i que no se'n conserven testimonis materials, està documentada en els registres administratius d'una població valenciana com Vila-real dels segles XIV-XV. Les referències textuais permeten constatar que, per disposició de les autoritats municipals, s'hi realitzaven inscripcions en els murs per a organitzar una prestació comunitària com eren els serveis militars. Es tracta d'una pràctica que s'inseria en uns procediments organitzatius basats en els registres escrits en paper però on la comunicació oral continuava tenint un pes destacat.

Paraules clau: Corona d'Aragó, edat mitjana, escriptura exposada, registres escrits, treball comunal

Abstract: The exposed writing in the spaces of the city during the Middle Ages and the Early Modern Europe has been associated especially with the monumental or «apparatus» writing that celebrated power, as propaganda and memory. However, from the urban institutions were produced writings exposed, of mural character, with a purpose of practical communication, ephemeral, and, therefore, devoid of any vocation of monumentality. This type of public writing, although no material evidence is preserved, is documented in the administrative records of a Valencian small city such as Vila-real from the 14th-15th centuries. The textual references show that, at the request of the municipal authorities, inscriptions were made on the walls to organize a community service, such as military service. This is a practice that is embedded in organizational procedures based on written paper records but where oral communication continued to be prominent.

Keywords: Crown of Aragon, comunal work, exposed writing, Middle Ages, written records

DATA PRESENTACIÓ: 31/01/2022 ACCEPTACIÓ: 10/02/2022 · PUBLICACIÓ: 01/06/2022

Introducció

L'escriptura exposada en els espais urbans durant l'edat mitjana i l'època moderna s'ha associat especialment a l'escriptura monumental o «d'aparab» que celebrava el poder, com a propaganda i memòria, i per això mateix s'emplaçava en llocs visibles i amb un caràcter material que les dotava de la solemnitat adient.¹ Fins i tot les inscripcions sobre pedra de textos legals, per la seua monumentalitat, adquirien també aquest mateix sentit.²

Com revers d'aquests missatges, hi havia l'ús subversiu de l'escriptura que es manifestava en inscripcions murals i textos sobre altres suports fixats en llocs públics.³ I encara podrien considerar-se els *graffiti* de murs i castells que, sense tenir necessàriament una intencionalitat crítica, eren expressions «des de sota» que irrompien en l'espai públic.⁴ Menys habituals eren els escrits merament informatius, com ara l'exposició d'avisos i altres documents, que apareixen al llarg de l'època moderna.⁵ La qüestió que pot plantejar-se és si, des del poder urbà, es generaven escriptures exposades, de caràcter mural, amb aquesta mateixa finalitat de comunicació pràctica, efímera, i, per tant, desproveïdes de qualsevol vocació de monumentalitat.

Aquesta modalitat d'escriptura exposada, tot i que no se'n conserven testimonis materials, està documentada en els registres administratius d'una població valenciana dels segles XIV-XV. Les referències textuais permeten constatar que a Vila-real, per disposició de les autoritats municipals, es realitzaven inscripcions en els murs per a organitzar una prestació comunitària com eren els serveis de guaita. Es tracta, doncs, d'una pràctica que formava part d'uns procediments basats en els registres escrits en paper però on la comunicació oral continuava tenint un pes destacat. Així doncs, per a copsar el sentit d'aquest ús de l'escriptura en l'espai públic, cal situar-la en el context de les necessitats organitzatives que exigien els treballs comunitaris en poblacions com Vila-real. Amb aquesta finalitat, la informació disponible sobre la localitat propera de Castelló, permet completar i ampliar la perspectiva relativa a aquestes pràctiques administratives. En els dos casos es tractava de viles reials, amb un miler de focs Castelló i la meitat Vila-real. Eren, doncs, petites ciutats des del punt de vista demogràfic i de les seues activitats artesanals i comercials, però alhora es basaven en una economia agrària i la majoria dels seus veïns eren llauradors, cosa que les dotava d'una marcada dimensió rural.⁶

1 Per a aquest concepte, Petrucci (2013: 24-25). Exemples medievals de la Corona d'Aragó a Gimeno Blay (1990).

2 En ciutats italianes dels segles XII i XIII es gravaven en pedra, en llocs simbòlics com esglésies i catedrals, textos d'estatuts i de concessions a favor de la comunitat (Petrucci 2013: 38).

3 Per a la València medieval i moderna, Escartí & Borràs (1991) i Gimeno Blay & Escartí (1988). El cas de Castella a l'època moderna, en Castillo (2006, 2010, 2020, 2021).

4 Vegeu els treballs recollits a Gimeno Blay & Mandingorra (coords.) (1997).

5 Sobre aquests usos de l'escriptura en els espais públics, Castillo (2010: 95-97).

6 Les activitats artesanals i comercials de Vila-real en Aparici (1996) i les agràries en Pozo (1995) i Román (2000). Per a Castelló, Viciano (2017).

Les prestacions de treball comunitàries

Els consells municipals tenien la possibilitat d'ordenar la realització de treballs comunitaris de caràcter forçós i –en un principi– no retribuït al conjunt dels veïns adults. Es tractava sobretot de serveis de caràcter militar, com ara les guaites o el manteniment de les muralles.⁷ Però s'hi podien afegir treballs d'interès col·lectiu, com el manteniment d'infraestructures,⁸ que en el cas de ser efectuats amb treballadors assalariats haurien exigit una gran despesa d'unes arques públiques sempre en situació precària.⁹ Així, en gener del 1375 el consell de Vila-real, davant l'amenaça de les companyies franceses que saquejaven poblacions properes d'Aragó, ordenava serveis de guaita i treballs de reparació de les muralles.¹⁰ En 1397 era el perill de les incursions de sarraïns barbarescos el que motivava els serveis de guaita fora de les muralles.¹¹ Igualment, en 1411, en els moments convulsos de l'Interregne, els veïns havien de fer torns per vigilar de dia i de nit en la vila.¹² Les disposicions defensives també incloïen treballs en les fortificacions, com succeí en 1412, quan els veïns de Vila-real hagueren de fer-se càrrec de les obres «en lo mur».¹³

Al marge de les necessitats militars, les prestacions comunitàries solien destinar-se a obres en la xarxa de reg i de comunicació, com succeí en 1381, quan el consell de Vila-real feia adobar camins del terme i els ponts dels braçals que els travessaven.¹⁴ Fins i tot es podien mobilitzar els veïns per lluitar contra plagues, algunes tan danyoses com les de la llagosta.¹⁵ Així, en 1388 els homes de la

7 Sobre les prestacions militars, Querol (1935), Sevillano (1966) i Narbona (2006). La construcció de muralles en Sánchez Adell (1952).

8 Es tractava sobretot de la xarxa de reg, com s'ha estudiat per a València (Glick 2003) i Vila-real (Román 2000).

9 El cas de Vila-real en Beltran (1990). Per a una visió general, Mira (1997) i Furió (1999).

10 AMV, 0212, *Llibre de Claveria (1374-1375)*, ff. 29v-30r. L'alcaid d'Alacalaten havia ordenat als jurats de Vila-real de guaitar i fer-se forts atès que les companyies franceses havien barrejat Allepús i amenaçaven d'entrar al regne de València (f. 32r).

11 AMV, 0229, *Llibre de Claveria (1397-1398)*, ff. 22r-23v.

12 AMV, 0007, *Llibre de Consells (1411-1412)*, ff. 7r-v i 14v. En la sessió del 4 de juliol de 1411 es denunciava el problema dels «guaytes de nit de la sobre dita vila per ço com moltes e diverses vegades és stat atrobat que les dites guaytes dormien» (f. 7r). En la població veïna de Castelló, en 1404 es reunia la host per a guaitar la costa a causa de l'albirament de galeres sarraïnes a la mar de Benicàssim (Royo & Garcia Edo 2019: 358). En 1412, en aquesta mateixa vila, els veïns havien de fer la guaita a les muralles (Baydal & Ruiz, 2019: 68).

13 AMV, 0008, *Llibre de Consells 1412-1413*, f. 7v. De manera semblant, en 1411 les autoritats castellanenques ordenaven la construcció d'una nova barbacana amb treball comunitari (Baydal & Ruiz, 2019: 46).

14 AMV, 0219, *Llibre de Claveria (1381-1382)*, ff. 24v-27r i 28r. A Castelló, en 1417 l'assut es va reparar amb el treball comunitari (Baydal & Ruiz, 2019: 535).

15 La ciutat de València també mobilitzava els seus veïns per lluitar contra aquesta plaga (Rubio 1997).

vila havien de fer-se càrrec d'agafar i matar els insectes. Ara bé, en un primer moment, abans que poguessen organitzar-se els torns comunitaris per grups de deu veïns (*deenes*), els jurats havien fet llogar treballadors, homes i dones, amb uns jornals desiguals que es registraren entre els pagaments efectuats pel clavari. Tal com s'hi indicava, «per los dits jurats foren logats a pendre e matar los lagosts ans que ans que les deenes fossen ordenades».¹⁶ Però quant de temps costava organitzar el treball col·lectiu? Els jornalers i jornaleres només treballaren un dia, el 17 de març i dos dies després, el 19, Antoni Guasc començava la seua feina de «manar e guiar les deenes dels lagosts», es a dir, per dirigir els treballadors que feien les prestacions comunitàries.¹⁷ Això suggereix que en un parell de dies es podia posar en marxa una treball col·lectiu que exigia un seguit de processos administratius on l'escriptura jugava un paper central, tant per a elaborar els instruments necessaris per enquadrar la població, assignar les tasques i supervisar el seu compliment, com per registrar les decisions de les autoritats i justificar les despeses generades.

La primera actuació administrativa per engegar el mecanisme de les prestacions comunitàries era la decisió d'usar-lo, com a alternativa a la contractació de jornalers. Els serveis de treball tenien l'avantatge de no implicar una gran despesa, en tot cas era molt inferior als salaris del personal contractat. D'entrada, els veïns no eren remunerats, a excepció de l'encarregat de dirigir les colles i fer de capatàs o *sobrestant*. Aquesta despesa és la que figura en els llibres dels clavaris, mentre que no sol esmentar-se cap pagament als treballadors forçosos. Així, en 1381, Joan Roda, un dels jurats, cobrava un sou i mig diari per fer de sobrestant en l'obra dels ponts dels braços on treballaven els veïns per deenes.¹⁸ El mateix any Pere Martorell rebia la mateixa paga per ser manobrer i dirigir una cinquantena, és a dir de cinc deenes, en els treballs per adobar camins, mentre que Pere de Conques, jurat, havia estat designat també manobrer per a la reparació del camí Real i rebia un sou i mig per dirigir les deenes de Bellaguarda i Bonretorn, dues alqueries del terme de Vila-real.¹⁹ La retribució dels sobrestants i manobrers no era elevada, fins i tot inferior als dos sous que solien cobrar com a jornal dels treballadors llogats.

Encara que aquestes prestacions tenien un caràcter igualitari, cosa que contribuïa a legitimar-les socialment, era un recurs que les autoritats tractaven d'estalviar en la mesura que suposava una obligació de treball gratuït que apartava els veïns de les seues tasques quotidianes. Per això mateix es preveïen penalitzacions per als qui no acudien a fer la prestació: haurien de pagar el jornal dels treballadors que les autoritats llogarien per substituir-lo. A Vila-real, en 1381 s'havia establert que els homes que no acudissen a l'obra comunal haurien de satisfer 18 diners i les dones 10, amb

16 AMV, 0223, *Llibre de Claveria (1387-1388)*, f. 30v. Foren cinc homes i dues dones: na Balaguera i la muller d'en Guillemó Eiximeno. Aquestes cobraren un sou de jornal, la meitat que els homes (ibid., f.31r).

17 *Ibid.*, f. 31 r. El pagament del jornal fou ordenat pels jurats “per vigor de un notament feyt per la consell de la dita vila a .XVIII. de març”, és a dir, que fou en la sessió del consell d'aquella data quan fou designat per a la tasca amb una retribució fixada en dos sous diaris.

18 AMV, 0219, *Llibre de Claveria (1381-1382)*, f. 25v.

19 *Ibid.*, ff. 26v i 27v-28r, respectivament.

Pau Viciano. Escriptura exposada, registres escrits i oralitat en la pràctica administrativa medieval.
L'organització dels treballs comunals a Vila-real i Castelló (segles XIV-XV)

l'amenaça de l'embargament de béns si no ho feien.²⁰ En aquest sentit, resulta significatiu que la ciutat de València, amb una major capacitat financera, tendís a contractar jornalers per a aquestes obres i que només recorregués a les prestacions comunitàries en casos excepcionals.²¹

Els registres escrits: llibres de deenes i de cinquantenes

El primer registre escrit necessari per a l'organització de les prestacions era la llista de tots els veïns enquadrats en deenes i cinquantenes, juntament amb el nom dels caps d'aquestes divisions. Aquests registres eren anomenats a Castelló «llibres de cinquantenes», com el que redactà el notari Bartomeu Esteve en 1412 (Baydal & Ruiz 2019: 125). No tenim notícia de la conservació d'aquestes documents a Castelló, a Vila-real ni en altres poblacions valencianes, però no devien de ser gaire diferents dels publicats en el cas de ciutats com Girona.²² La població es dividia per parròquies o barris i, després, per cinquantenes i deenes. Evidentment, aquesta nòmina havia d'actualitzar-se en funció de les modificacions de la composició demogràfica de la ciutat o vila. També hi ha constància que les queixes per la forma d'organitzar les deenes obrien la porta a revisions. Així, en 1384 a Castelló es rebien protestes en el consell perquè «les deenes de l'any passat no sien ben aretglades» (Viciano & Guinot 2018: 29).²³ De manera semblant, en 1385 els jurats notificaven al consell que «sobre la talla de les deenes ordenades per refer l'açut e scurar la céquia, los sien fets grans clams e queeles per alguns singulars de la dita vila, aquelles no ésser bé justes com alguns anassen massa encarregats», cosa que motivà l'acord del consell que «les deenes sien millorades e corregides per los honrats jurats e per un prohoms de cascuna parròquia» (Viciano & Guinot, 2018: 104).²⁴ Ara bé, tot sembla indicar que les llistes de les deenes no s'actualitzaven cada any ni amb una regularitat fixa, sinó solament quan calia usar-les per haver-se ordenat un servei militar o de treball extraordinari.

20 AMV, 001, *Llibre de Consells (1381-1382)*, f. 10r-v.

21 Glick (2003: 203-204) assenyala un altre factor: a Castelló, com a Vila-real, el reg era gestionat pel municipi, mentre que a València els regants de cada sèquia tenien una organització més autònoma.

22 Vegeu els registres de deenes, en aquest cas organitzades per carrers, transcrits per Sobrequés (1951). Val a dir que no es tractava d'un quadern solt sinó que la llista de deenes s'havia inclòs en el Manual d'Acords de 1462-1464, ff. 83r-106r.

23 En aquest cas, les deenes no constituïen sols unitats de treball, sinó també de recaptació d'impostos per a finançar els treballs, com es desprèn de la mateixa resolució municipal de 1393: «Lo consell acordà que les messions ja feytes e d'ací avant fahedores sien feytes per denes e que aquelles sien justificades per .III. hòmens de cascuna parròquia».

24 Si ací les deenes apareixen com subjectes d'una imposició, eren també la força de treball per a les obres col·lectives i sols quan es necessitaven diners servien com a unitat d'enquadrament fiscal. Això es deixa clar en la sessió del consell immediatament anterior: «Lo consell acordà que, segons forma de les deenes ja ordenades, lo dit açut e céquia sie tornat e scurada, e acò que serà mester en diners, que sien manllevats per los síndich e naprés sien levats per deenes» (Viciano & Guinot 2018:103).

A Vila-real, com hem vist, va caldre un dia per organitzar les deenes per a respondres a una necessitat concreta. A Castelló, en 1389, les mesures defensives acordades per la vila incloïen «fer per cascuna parròquia deenes» (Viciano & Guinot 2018: 307) i, per a emprendre la reparació de l'assut en 1403, el consell va acordar que «tota la vila per parròquies fos escrita, e enaprés fetes cèdules e adenada la dita vila» (Navarro & Aparici 2018: 305). És a dir, que no es disposava d'una llista actualitzada de les deenes, sinó que calia redactar-la quan era necessari seguint la divisió administrativa de la vila per parròquies. El mateix succeí en 1405, quan s'hagueren d'organitzar guaites, ja que els jurats havien «feyt escriure per parròquies la vila per rahó de adeenar aquella» i en 1409, de manera semblant, el consell «acordà que tota la vila sie adeenada per deenes per ço que si haven a exir fora la vila» (Royo & García Edo 2019: 159, 358). En altres ocasions no s'esmentaven explícitament les deenes, sinó que els jurats i els prohoms de les parròquies eren els responsables de l'elaboració de llistes, anomenades «talles», de tota la població, tant homes com dones, per a servir de peons en les obres de la muralla. Així, en 1389 el consell ordenà que

talles sien feytes o sèdules per totes les parròquies e que cascun en singular, quant manat los serà, haje e sie tengut de anar a la dita obra. Ço és, en la casa que haurà hom, sie tengut de anar hom o trametre hom, et en la casa que haurà dona, sie trames dona (Viciano & Guinot 2018: 293).

La redacció de la llista de les deenes podia prendre com a base la darrera utilitzada, incorporant les modificacions necessàries. Com que no existien veritables censos de població amb una finalitat d'informació demogràfica, els registres més semblants eren de caràcter fiscal: les llistes de contribuents a l'impost directe de la peita. Aquesta documentació sí que s'havia de renovar cada any, per a fer possible l'establiment i la recaptació d'un impost ordinari anual. En el cas de Vila-real el llibre de la peita de 1451, és a dir, la llista dels contribuents amb les sumes a pagar, comprenia 488 persones, que ocupaven una extensió de 43 fulls, amb un format allargat de mig foli i una mitjana de 5-6 noms per pàgina. Tenint en compte que s'hi deixava una separació per anotar els pagaments fraccionats de l'impost i considerant el model de Girona,²⁵ en realitat la llista podria incloure dues deenes per pàgina, és a dir una vintena aquest sentit, en 1397 el clavari pagà un diner per «paper que comprà per fer les deenes per a guaitar».²⁶ Tenint en compte que una mà de paper toscà valia 2 sous i una de paper de Xàtiva la meitat (Doñate 1984: 250-251), amb un diner es podria adquirir com a molt un parell de fulls, que amb el format dels quaderns de comptes farien 8 mitjos folis. En canvi, a Castelló, en 1403 s'adquiriren «III. mans per escriure per fer les cèdules per adeenar la dita vila per lo feyt del açut e registrar aquelles» (Navarro & Aparici 2018: 364). La població de Castelló duplicava la de Vila-real, però la quantitat de paper necessària anava més enllà de la diferència de dimensions demogràfiques. La referència a les «cèdules», és a dir, a petites peces de paper escrites per fer notificacions o disposar d'informació que posteriorment s'havia de «registrar», suggereix

25 El registre d'aquesta ciutat incloïa dues deenes per pàgina (Sobrequés 1951).

26 AMV, 0229, *Llibre de Claveria (1397-1398)*, f. 29r.

que el procediment per adeenar la vila era complex, ja que exigia diversos tràmits administratius que generaven una abundant –i efímera– producció escrita.

Una vegada elaborat el registre de les deenes, aquest constituïa una base d'informació per a elaborar la llista dels homes que havien de ser cridats per a un treball concret, ja que no totes les deenes eren mobilitzades simultàniament. És possible que aquesta operació fos la denominada com «arreglar» les deenes, ja que es diferenciava clarament del fet d'«escriure» el llibre de les deenes o cinquanteses. En 1412 s'havia pagat un notari, Francesc Sala, per paper per «arreglar les cinquanteses» i a un altre, Bartomeu Esteve, per «scriure les cèdules e los llibres de les cinquanteses».²⁷ Aquesta operació –com hem vist– podia suscitar queixes de les deenes que es consideraven més carregades de treball que unes altres.

En qualsevol cas, es tractava de desenes o fins i tot de més d'un centenar d'homes treballant alhora, de manera que els encarregats de supervisar la prestació –sobrestants i manobrers– havien de disposar de llistes nominatives amb les deenes «arreglades» per controlar-ne l'assistència i establir la rotació de les colles. De fet, en 1411, un dels problemes que es plantejava en el consell de Vila-real era que, en els torns de nit, els membres de la guaita s'adormien i calia ampliar el nombre d'equips en rotació (sobre rodes). Tal com deia l'acord de la vila,

Fon acordat per lo dit honrat consell que que fosen fetes sobre rodes de les guaytes de nit de la sobre dita vila per ço com moltes e diverses vegades és stat atrobat que les dites guaytes dormien, per la qual cosa la dita vila poguere ésser decebuda, és a saber, tantes sobre rodes com als honrats justícia e jurats de la dita vila fos ben vist ésser hinc necessàries, lexant-ho a la discreció de aquells.²⁸

La gestió d'aquests torns exigia un treball d'organització tan rigorós que els elegits per a dur-lo a terme quedaven exempts de servir com a guaites quan corresponia a la seua deena.²⁹ L'acord no esmentava el recurs a registres escrits, però resultarien imprescindibles. El cas de Vila-real no devia ser diferent del de Castelló, on en 1417 el notari Andreu Paüls reclamava la seua retribució per diversos anys que, sota les ordres dels manobrers dels treballs de l'església, s'havia encarregat de

fer d'anar cascun any per jornades los hòmens que eren necessaris, axí a la pedrera com a la obra de la ecclésia, per ço que egualment per orde tothom hi anàs o y trametés, e scriure e tenir compte a tots los que y anaven, e los que no y anaven que el centdemà hi anassen e y trametessen, de què li ha

27 «Ítem, pagà a n Francesch Sala, notari, per .I. full de paper per arreglar les cinquanteses, .I. diner. [...] Ítem, pagà per manament dels honrats jurats a n Berthomeu Steve, notari, per scriure les cèdules e los llibres de les cinquanteses, e per .VI. fulls de paper per a fer lo llibre del sagrament e del homenatge, .III. sous, .VI. diners» (Baydal & Ruiz 2019: 125).

28 AMV, 0007, *Llibre de Consells (1411-1412)*, ff. 7r-v.

29 «Açò emperò declarat: que aquells qui en les dites sobre rodes seran, elets e aquelles regiran en e per la forma e manera que s mereix, no sien tenguts guaytar neguna hora que ls vingue llur deena e guayta cor prou abasta que regesquen les dites sobre rodes e cascuna nit tinguren approp e continuen aquelles». AMV, 0007, *Llibre de Consells (1411-1412)*, f. 7v.

convengut fer e sostenir grans afanys e treballs, e axí de vesprades com de matinades (Baydal & Ruiz 2019: 494).

Amb aquesta demanda, que fou atesa pel consell, es constata que l'organització dels torns del treball comunitari necessitava registres escrits que, en aquest cas, eren elaborats per un notari. Només amb el recurs a l'escriptura es podia tenir constància dels homes mobilitzats cada jornada, ordenar la rotació de manera igualitària, controlar que els cridats en una jornada complissen la tasca i, en el cas d'incompliment, que hi acudissen al dia següent.³⁰ L'esment a «trametre» feia referència a la possibilitat que tenien els veïns d'enviar un substitut per realitzar la prestació. Normalment aquest treballador era llogat i pagat pel qui l'enviava, però també podien actuar d'ofici les autoritats municipals si algú mancava a la seua obligació i tampoc no enviava cap substitut. En aquest cas no es donava una segona oportunitat al membre de la deena per complir la prestació, sinó que el justícia i els jurats imposaven una multa i podien llogar directament un jornaler, carregant-ne la despesa al veí que havia mancat. Això es el que ordenà el consell de Vila-real quan organitzà en 1411 les esmentades guaites:

Ítem, acordà lo dit honrat consell e manà que fos notat que cascun hom de la dita vila e de son terme quan li vingués la guayta, vetla e guarda qui s'fa en la dita vila, axí de nit com de dia, fos tengut guaytar personalment o de logar hun hom sofficiant a la dita guayta e vetla per aquell, a coneguda dels honrats justícia e jurats de la dita vila. Com si no ho fahia que aquell aytal contrafahent fos encorregut en pena de .XII. diners e que li pux ésser logat per los dits honrats justícia e jurats hun hom a fer la dita guayta, guarda eo vetla a messió del dit contrafahent.³¹

En el cas de Castelló, de la reclamació de l'esmentat Andreu de Paüls es desprèn que havia estat ell mateix qui s'havia encarregat de notificar —«fer d'anar»— als membres de les deenes el dia que havien d'acudir al treball. També havia tingut la comesa de redactar les cèdules necessàries per a organitzar el servei comunitari, segurament un pas previ a l'elaboració de les llistes nominatives per al control de l'assistència.³² Les fonts no permeten precisar si la notificació es feia mitjançant un escrit —com podrien ser algunes de les cèdules esmentades— o, més probablement, de manera oral. En el cas de Vila-real, l'organització de les guaites de 1397 va suposar que el síndic o clavari redactà la llista dels homes designats, però la notificació se'ls va fer personalment, amb tota seguretat de manera oral en presència del mateix justícia, a qui el síndic va acompanyar per tota la vila llegint-li els noms dels qui havien d'incorporar-se a la prestació comunitària. Tal com constava

30 Per a una visió antropològica de la funció de l'escriptura en l'organització social i, especialment, de les llistes nominatives, Goody (1985: 89-127).

31 AMV, 0007, *Llibre de Consells (1411-1412)*, f. 14v. Val a dir que la multa, un sou, no era gaire onerosa, ja que equivalia a la meitat d'un jornal agrícola.

32 En 1414 s'indicava que «lo discret n'Andreu de Paüls, notari, lo qual ha càrrech de totes les cèdules de la dita vila» (Baydal & Ruiz 2019: 168).

en el llibre de comptes del clavari, aquest es retingué un sou i mig pels seus treballs: «Ítem, pagà lo dit síndich, los quals assí retench, e per los dits jurats li foren tatxats e ajudgats, per ço com scrivi los damunts dits hòmens e anà ab lo justícia per la vila e per los ravalls legint a aquell los hòmens dessús nomenats fahent-los manament».³³ De fet, pot donar-se per segur que en el nivell diguem-ne de base, en el moment de transmetre les disposicions de les autoritats als veïns enquadrats en les deenes, s'entrava en l'àmbit de l'oralitat. Els documents escrits, des de els acords del consell a les llistes dels torns laborals, registraven les decisions polítiques i els procediments administratius de les prestacions comunitàries, però la mobilització dels veïns i l'organització del treball assignat solia fer-se de manera oral i, fins i tot, mitjançant senyals de diversos tipus.³⁴

L'àmbit de l'oralitat i dels senyals

La transmissió de les ordres des de l'aparell municipal als homes i dones que havien d'acudir a les tasques col·lectives podien fer-la directament els manobrers i els seus ajudants o fins i tot, si es tractava de serveis militars, el mateix justícia. Tampoc no pot excloure's que la convocatòria de les deenes pogués realitzar-se mitjançant la lectura pública de manaments escrits, és a dir, de pregons efectuats en «les llocs acostumats». Tanmateix, la figura del cap de deena o deener servia habitualment com a instància intermèdia entre el govern municipal i els veïns. De fet, els oficials locals delegaven en aquests caps autoritat per a manar i controlar el treball dels membres de la seua deena. En un lloc rural com el Boixar, a la Tinença de Benifassà, el consell havia ordenat «que l cap de deheua puixa constrényer e forçar cascun de la seua deheua, e si no u voldrà fer, que puixa llogar altre en persona d'aquell al millor mercat que trobarà e hagen a pagar les messions que s'i faran» (Mateu 1969: 39). És a dir, que els deeners podien assumir les facultats que, en primera instància, eren cedides pels consells municipals als manobrers i altres responsables de les prestacions comunitàries. El mateix succeïa, en 1391 a Vilafamés, quan la senyoria, l'orde de Montesa, nomenava el manobrer de la muralla, amb poder per a obligar els caps de deena a responsabilitzar-se del treball dels seus homes: «Puxa encara [el manobrer] constrényer e forçar los caps de deenes o quadrellers a la dita obra assignats o assignadors de reebre la deena o quadrella que assignada o diputada los serà, e aquella fer fer, continuar e acabar axí com se pertanga» (Rabassa & Díaz de Rábago, 1995: 140).

La insistència en l'obligació que tenien els caps de deena d'assumir el càrrec suggereix que no era una comesa planera. De fet, no eren elegits pels veïns, sinó designats per les autoritats municipals, com succeïa al Boixar, on els deeners eren «ordenats per lo justícia, jurats e consell del dit lloch» (Mateu, 1969: 39). Així mateix, les ordinacions de Benicarló d'inici del segle XV s'establí que «los jurats puxen metre cap de denes a totes coses que mester hauran [...] tots aquells qui elegir hi volran», sota pena de 5 sous si no acceptaven el nomenament (Guinot 2006: 403). Encara que estiguessen recolzats per l'autoritat del consell, els caps de deena havien d'obligar els seus veïns a

33 AMV, 0229, *Llibre de Claveria (1397-1398)*, f. 26v.

34 Aquesta mateixa combinació entre oralitat i escriptura es dona en les institucions burocràtiques contemporànies (Goody, 2003).

complir els manaments dels responsables de les obres i de les guaites, cosa que devia comportar algunes actituds de resistència oberta o passiva. Hi havia casos en què les deenes no sols havien d'aportar prestacions en treball, sinó també pagar contribucions en metàl·lic per a les obres o per reclutar homes per a serveis militars.³⁵ Normalment, els deeners eren responsabilitzats amb els seus propis béns del compliment de les obligacions de les seues colles. En el cas de Vilafamés, els caps de deena podien ser forçats pels manobrers a «plegar e cullir tots los diners e coses que a la sua deena o quadrella per la dita obra pertanyeran a pagar», per a la qual cosa se'ls investia d'autoritat per «traure o fer traure los dits diners e coses dels béns de aquell o aquells qui pagar los deuran». La contrapartida era, però, que en cas d'incompliment d'aquesta comesa, podien veure els seus propis béns embargats pel manobrer (Rabassa & Díaz de Rábago 1995: 140-141). Això havia succeït a Castelló en 1404, en aquest cas amb els caps de les cinquanteses, que foren penyorats pel saig a causa dels certs pagaments per a les obres de l'assut.³⁶

A Vila-real els caps de deena havien d'assumir les mateixes responsabilitats. D'entrada, havien de conduir els seus homes i dones a la feina i, en el cas de les substitucions, cobrar la compensació pecuniària i vigilar que es fes efectiva, fins i tot embargant els infractors. En darrera instància, el deener responia amb els seus propis béns davant l'encarregat de les obres. Així, en 1381, en organitzar-se els treball en la muralla, el consell va acordar que el manobrer:

man als deenés que ab sa deena sien a la dita obra e si alcú de la deena s'escusarà, que no y porà ésser, que de feyt pach al dir deener XVIII. diners per hom e X. diners per dona, e si pagar no ls volran, que l dit deener puxe e si tengut fer execució realment e de feyt en en los béns de aquells. Et si açò lo dit deener no farà o volrà fer, que l dit en Guillemó Scuder, manobre, face e puxe fer execució en los béns del dit deener segons que dessús.³⁷

Encara hi havia una altra funció que havien d'assumir els deeners com era supervisar que els membres de la seua deena acudissen efectivament al treball i, en cas contrari, imposar-los unes multes que duplicaven la compensació pels substituïts: «Et per si aventura alcú o alcuna de la dita deena atorgarà al dit deener de ésser a la dita obra e depuis fallirà, que pach la dobla».³⁸

35 A Vila-real, en 1429 el consell acordava que els homes que no poguessen anar a la host havien de pagar una quantitat diferenciada per mans: «Et que aquells [que] anar no y poran, sien feytes tres mans, així de hòmens com de dones, et que los hòmens paguen, la mà major, .XX. sous e la mijana .XV. sous e la mà menor deu sous, e que de les dones sien feytes dues mans e que la major pach .X. sous e l'altra cinch sous e unes que són pobres paguen tres sous, et que cascun pach segons que en lo libre de les deenes atobarà scrib», AMV, 016, *Llibre de Consells (1429-1430)*, f. 26r.

36 El consell ordenà al síndic que «donàs a n Martí Fagona, saig, axí per les penyores que feu dels cap de cinquantesa, de les cèdules que foren ordenades per pagar les mesions que s'eren fetes en lo açut» (Navarro & Aparici 2018: 368).

37 AMV, 001, *Llibre de Consells (1381-1382)*, f. 10r-v.

38 És a dir, «do hom .III. sous e la dona .XIX. diners, de les quals quantitats lo dit manobre loch e haje a loguar hòmens per a la dita obra», AMV, 001, *Llibre de Consells (1381-1382)*, f. 10v.

Aquestes comunicacions entre les autoritats municipals i els caps de deena, i entre aquests i els seus homes devien de situar-se normalment en l'àmbit de l'oralitat. Només en el cas de conflictes provocats per la resistència al compliment de les tasques podien intervenir les autoritats —els jurats i sobretot el justícia— amb actuacions que implicaven registres escrits, com ara embargaments, notificacions i altres diligències judicials. Però, en un principi, la transmissió de les ordres i l'organització concreta del treball es feien de manera oral, de vegades amb el recurs complementari a senyals que delimitaven les tasques de cada deena i el ritme laboral. Així, a Castelló en 1411 es pagaven 4 sous a Pere Castell «per soguegar lo revall e senyalar los stals e mostrar aquells als cap de deenes» (Bayal & Ruiz 2019: 99). És a dir, que Pere Castell, jurat en aquell any i sobrestant de les obres de neteja del contravall,³⁹ havia mesurat (soguejat) la seua longitud total per a dividir-la en els trams corresponents a la tasca d'una deena (estalls),⁴⁰ havia delimitat amb senyals aquestes unitats del treball comunitari i s'havia reunit amb els caps de les distintes deenes per assignar-los-les. Una vegada conegut el tram del revall que havien de netejar, eren aquests deeners els qui s'encarregaven de convocar els membres de la seua deena i de fer-los acudir a realitzar la prestació. Tot el procés de delimitació i d'organització del treball, doncs, es feia de manera directa, sense haver de recórrer a l'escriptura. Sí que hi havia el recurs a senyals per marcar la divisió de la tasca, que podien ser objectes, com ara pedres o estaques i fins i tot traços en els murs, però res no permet pensar que es tractàs d'inscripcions pròpiament dites.

Els senyals visuals, que eren mostrats als caps de deena, es completaven amb d'altres de tipus acústic: els tocs de les campanes. L'inici de la jornada de treball de les deenes, com de tots els llogats en general, començava amb el primer so de la campana. En 1381, el consell de Vila-real, regulant el treball dels homes i dones en la muralla, acordava que amb «lo toch de la campana de la missa major, cascú e cascuna sots la dita pena de la dobla» havien de ser «a la obra damunt dita e sots aquella pena mateixa no a se'n partir de aquella tro lo sol sia post».⁴¹ En altres ocasions no s'aprofitava el toc de les misses, sinó que era el mateix responsable de supervisar les deenes qui feia sonar la campana com a senyal per a l'inici de la tasca, potser perquè la feina col·lectiva s'iniciava en un moment diferent de la jornada laboral ordinària. Així succeí en 1387 quan es lluitava contra la plaga de llagosta. El clavari registrava en el seu compte els 5 sous que pagà a «Johan Piquer, saig, per alguns treballs qui ha sostenguts per manar les deenes dels lagosts e sonar la campana tots dies per tal que duran lo toch de la campana hisquesen les deenes a cerquar e matar los dits lagosts e altres treballs».⁴²

39 «Ítem, fon provehit a una suplicació feta per los honrats en Pere de Reus e en Pere Castell dient que, com ells fossen stats tres jorns sobrestants al scurar del revall, e los fos ajudat per lo honrat consell dos sous a cascú per jornal, per tal fon-los manat fer albarà de .XII. sous» (Baydal & Ruiz 2019: 114).

40 «Ítem, pagà lo dit dia a n Pere Castell Ítem, pagà a n Pere Castell per obs de pagar .V. hòmens que tragueren la parada que romàs en mig del revall e los stals de alguns troços de deenes que restaren, a rahó de .XVIII. diners per jornal, .VII. sous, .VI. diners» (Baydal & Ruiz 2019 104).

41 AMV, 001, *Llibre de Consells (1381-1382)*, ff. 10v-11r.

42 AMV, 0223, *Llibre de Claveria (1387-1388)*, f. 46r.

L'escritura exposada com a comunicació administrativa

Els registres escrits en forma de llibres i llistes, l'oralitat i els diversos senyals no eren sempre suficients, a ulls de les autoritats municipals, per a organitzar i gestionar els treballs col·lectius. En alguns casos, era necessària la comunicació pública a través de l'escritura exposada. En el llibre de comptes de 1374-1375, en gener d'aquest darrer any, el clavari de Vila-real registrà una despesa de 2 diners amb la següent anotació:

Ítem, pagà a manament dels dits jurats a n Berthomeu Manyes, los quals havie bestreys en comprar almànguena a escriure en lo mur de la dita vila los noms de les deenes e dels caps de cinquantena per on devien estar.⁴³

L'assentament no ofereix dubtes d'interpretació: es va comprar un material usat com a pigment, l'almànguena o almangra, per a «escriure» en la muralla la llista nominativa de les deenes i dels caps de les cinquantenes en el tram que se'ls havia assignat. Per altres anotacions de despeses immediatament anteriors, sabem que es tractava d'un servei de guaita davant l'amenaça de companyies franceses que assaltaven poblacions aragoneses properes al regne de València. Tenint en compte que les deenes no tenien una denominació que permetés identificar-les, si no era per referència al seu cap, quan es deia «los noms de les deenes» segurament cal entendre la nòmina dels seus membres, als quals s'adjuntava el nom dels caps de cinquantena. D'aquesta manera, en cada un dels trams o en determinades posicions defensives de la muralla, figurarien escrits mig centenar de noms, és a dir, els membres de les cinc deenes que formaven una cinquantena, a més del cap d'aquesta agrupació. Ara bé, no pot excloure's que les diferents deenes s'identificassen simplement amb el nom del cap o deener, de manera que en un tram de la muralla només figurarien els cinc caps de la deena i el nom del cinquantener. En qualsevol cas, es tractava d'un ús de l'escritura exposada amb una finalitat eminentment pràctica, administrativa, en lloc del caràcter commemoratiu o de celebració del poder que solien tenir aquesta mena de manifestacions escrites.

Pel que fa al material, l'almànguena o almangra era un pigment terròs de color rogenc—òxid de ferro aluminós— usat per a la preparació de pintura⁴⁴ i per a realitzar marques en objectes i mercaderies⁴⁵

43 AMV, 0213, *Llibre de Claveria (1374-1375)*, f. 32v.

44 En els comptes de les despeses de les visites reials a València d'inici del segle XV consten compres d'almànguena amb preus molt variables. En la de 1402, una lliura costava entre 3 i 6 diners (Aliaga, Tolosa & Company 2007: 82, 139, 239, 241), mentre que els comptes corresponents a les de 1413 i 1415 els preus de la lliura d'almànguena, encara que molt disperss, se situaven sobretot entre 3 i 4 sous (Cárcel & García Marsilla, 2013: 73, 80, 85, 88, 167, 180, 197, 199).

45 En una carta del segle XV s'esmentaven unes gerres d'oli que «són senyades a la boca, d'almànguena, de tal senyal» (Martorell, 1926: 90). En 1437 els mercaders musulmans de València Alí Xipió i Galip Ripoll havien embarcat rumb a Barbaria «quaranta costals de formatges, senyalats de una barra de almànguena sobre la una part de cascun costal» (Salicrú, 1999: 364). Una marca d'un mercader, Andreu Conill, apareix reproduïda en un dietari seu (Gimeno 1985: facs. XX, 140-145, 170-171). Sobre aquests elements gràfics, Redondo (2020). Les marques de mercader podien associar-se a una

i, especialment, sobre parets i murs. Era freqüent traçar-hi senyals en forma de creu per a delimitar solars urbans⁴⁶ i fer-lo servir per a l'escriptura.⁴⁷ Fins i tot n'han quedat testimonis literaris, com en el *Curial i Güelfa*, on s'indicava que «Trobaràs en la paret tres ralles d'almàguena» per assenyar l'amagatall d'un tresor soterrat (Curial 1933: III, 139). N'hi havia també usos escripturaris de caràcter subversiu o, almenys, de protesta, amb l'apropiació dels espais públics. Francesc Eiximenis, en el *Llibre Dotzè del Crestià*, narra com un mercader mallorquí, agreujat pel tracte de favor dispensat a un col·lega valencià, «scriví ab almànguera, en la Llonja e per diversos carrers de Mallorca, aitals paraules: “Mallorca és deserta,/car los seus desacull/e als estranys és oberta”» (Eiximenis 1925: 73). Aquest pigment fins i tot podia assolir un valor simbòlic, quan Bernat Fenollar, en *Lo Passi en cobles*, l'assimilava a la sang de Crist: «L'almànguera fon la sua sanch pura/ab què l'a marcada del seu gran senyal» (Fenollar 2002: 245).

Tot i que només disposem de referències documentals, pot pensar-se que la inscripció de les deenes hauria de tenir un mòdul suficientment gran per adquirir e caràcter públic i que el seu referent gràfic serien les escriptures gòtiques documentals, segurament minúscules, més que no les majúscules de tipus epigràfic.⁴⁸ De fet, només s'esmenten les despeses per la compra de l'almangra, però no s'indica qui realitzava la inscripció, cosa que suggereix que la faria algun veí mínimament alfabetitzat dels que formaven part del consell o del seu entorn. Això suggereix que s'usaria la mateixa escriptura que en l'administració municipal amb les lògiques distorsions provocades per la naturalesa del suport, un mur de tàpia, i de l'instrument escripturari, que si es tractava de pintura elaborada amb aquest pigment, seria algun tipus de pinzell.

En el cas de Vila-real, el recurs a aquesta mena d'escriptura exposada no sembla haver estat excepcional, sinó que està documentat, si més no, al llarg de mig segle. Així, en el llibre del clavari de 1410-1411 figura una altra despesa semblant a la de 1375, que pot datar-se aproximadament en setembre de 1410: «Ítem, pagà de manament dels dits jurats a n Berenguer Ferrer, specier, per almànguera que de aquell comprà per a senyalar les deenes en lo mur».⁴⁹ Una vegada més, ara a l'inici de l'Interregne, es tractava de la mobilització de la host per manament del governador Guillem de

alfabetització elemental, com es desprèn de l'afirmació que feia Sancho en el *Quijote*: «—Bien sé firmar mi nombre —respondió Sancho—, que cuando fui prioste en mi lugar aprendí a hacer unas letras como de marca de fardo²⁴, que decían que decía mi nombre» (II, 43). Un altre tipus de marques semblants eren les que es feien en els ramats (Cardona, 1994).

46 En una venda d'uns patis a València de 1381, s'indica que eren “limitata et designata cum signis de creus coloris rubei de almanguena”, segons Company (1986).

47 Són ben coneguts els rètols commemoratius (*vítors*) realitzats amb pintura d'almangra en els murs de les universitaris castellanes de l'època moderna (Cortés, 2005).

48 Els *graffiti* realitzats per captius cristians en les muralles de Granada segueixen el model de l'escriptura documental de l'època, la gòtica cursiva denominada *letra de albalaes*, en minúscules (Barrera 2004: 139-141). En les inscripcions epigràfiques dotades de solemnitat, al segle XV eren habituals les minúscules gòtiques, però en aquest cas de referent textual (Gimeno 1990; Rodríguez 2010). També seguien tipologies llibràries les inscripcions gòtiques en pintures de l'àmbit cultural català (Gimeno 1997; Macián 2021).

49 AMV, 0238, *Llibre de Claveria (1410-1411)*, f. 18v.

Bellera i de l'adopció de mesures defensives en la vila, entre les quals hi havia l'organització per deenes de les guaites. Tal com es va redactar l'assentament, el terme «senyalar» podria haver fet pensar en algun tipus de marca o senyal gràfic, no necessàriament de tipus escripturari. Ara bé, en l'agost de 1420 una disposició del consell tornava a deixar clar que es tractava de veritables escriptures exposades: «fon més acordat la vila sie adeenada per deenes de hòmens e acinquantenada e que les deenes e cinquantenes sie[n] scrites e senyalades en lo mur de la dita vila»⁵⁰ amb la finalitat de distribuir les guaites.

En tots els casos, doncs, es tractava d'un servei de caràcter militar i no de treballs de construcció o de reparació de la muralla. El fet de fer públic i permanent el missatge tenia, sens dubte, una finalitat pragmàtica, com era informar els veïns del lloc concret que se'ls assignava en la defensa de la vila sense haver d'esperar una notificació oral o escrita. Però l'exposició pública de les obligacions també podia contribuir a garantir la disciplina en l'acompliment del deure a través de la pressió social. Sobretot si la llista incloïa, no sols els caps, sinó tots els membres de la deena. Tothom podia saber en quin tram de la muralla havia de prestar el servei qualsevol veí de la vila i, per tant, adonar-se del possible l'absentisme. Però qui era «tothom»? Qui podia llegir els noms, fos per a tenir constància del lloc que se li havia assignat o per fiscalitzar el zel dels altres veïns? D'entrada i amb tota probabilitat, els caps de cinquantena. Considerant que Vila-real comptava amb mig miler de focs, hi hauria una desena de cinquantenes i, per tant, el mateix nombre de caps. Per a exercir un càrrec de responsabilitat com aquest solien elegir-se prohoms de la vila i probablement aquests deu estarien alfabetitzats. Al seu torn, els caps de deena sumarien mig centenar d'homes, és a dir, al voltant d'un 10% dels veïns de la localitat, una bona part dels quals també tindria la capacitat de llegir.⁵¹ Ara bé, l'eficàcia de l'escripura exposada no depenia només de la comprensió del seu contingut. En el cas de les inscripcions d'aparat, incises en pedra, la mateixa monumentalitat era un missatge de l'afirmació del poder.⁵² En escriptures com les de Vila-real, tot i que efímeres i segurament desproveïdes d'artifici, el fet de «saber» –per indicació d'un alfabetitzat– que el nom d'un veí figurava en un emplaçament concret del mur, a la vista de tots, dotava el missatge d'eficàcia informativa i, sobretot, coercitiva sense necessitat de saber-lo llegir.

Aquestes inscripcions murals documentades en els registres escrits, doncs, presentaven les característiques que qualsevol escripura exposada: s'emplaçaven en espais oberts, públics, que permetien una lectura plural i a distància. Per a complir aquests requisits, el missatge havia de ser clar –en aquest cas una llista de noms– i les lletres de tipus i mòdul adequat. Ara bé, tot sembla indicar que no eren escriptures d'aparat, precisament per la seua funcionalitat. D'entrada, es tractava d'una escripura efímera, no incisa sobre pedra sinó traçada amb pigment sobre el mur, amb una permanència provisional, lligada a la situació d'alarma que havia provocat l'organització

50 AMV, 0011, *Llibre de Consells (1420-1421)*, f. 6v.

51 S'ha estimat que a la fi del segle xv l'alfabetització bàsica de la població masculina de Vila-real podia arribar al 25% (Viciano 2020: 959-964).

52 La incomprensió de la inscripció fins i tot podia augmentar la fascinació dels analfabets pel poder que l'havia generada (Castillo 2010: 94).

Pau Viciano. Escriptura exposada, registres escrits i oralitat en la pràctica administrativa medieval.
L'organització dels treballs comunals a Vila-real i Castelló (segles XIV-XV)

de la prestació militar. En aquest sentit, la seua funció no era legitimar el poder –ni que fos el poder modest d'un consell municipal–, i això les diferenciaria de les inscripcions de textos legals presents en les ciutats que, per la seua monumentalitat i per l'emplaçament en espais sagrats, no tenien una dimensió merament informativa sinó que adquirien un sentit de celebració política. Per contra, l'escriptura exposada documentada en aquesta vila valenciana s'inscrivia en un context d'usos diversos de l'escrit en les fases successives d'organització de les prestacions comunals. Era, doncs, un ús tan administratiu com la confecció d'una llista en un full de paper, però el seu caràcter públic li afegia una dimensió que ja no era merament informativa, sinó que s'orientava a disciplinar els veïns a través del control social.

Pau Viciano. Escritura exposada, registres escrits i oralitat en la pràctica administrativa medieval.
L'organització dels treballs comunals a Vila-real i Castelló (segles XIV-XV)

Bibliografia

- Aliaga, J., /Tolosa, L. / Company, X. (2007) *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna. II.*, València, PUV.
- Aparici, J. (1996) *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*, Vila-real, Ajuntament de Vila-real.
- Barrera Maturana, J. I. (2004) «Participación de cautivos cristianos en la construcción de la muralla nazarí del Albayzín (Granada): sus graffiti», *Arqueología y territorio medieval*, 11, 1, pp. 125-158.
- Baydal, V. / Ruiz, L. (eds.) (2019) *Els llibres de Consells de la vila de Castelló. V. (1411-1417)*, València, PUV.
- Beltran, A. de (1990) «L'economia municipal de Vila-real en 1362-1362 segons un llibre de claveria» dins *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, Ajuntament de Nules, pp. 131-139.
- Beltrán de Heredia, J. (2010) «Adroguers i adroguerías, tot un univers d'objectes», dins *Drogues, dolços i tabac*. Barcelona 1700, Barcelona, Institut de Cultura de Barcelona, pp. 165-213.
- Cárcel, M. / García Marsilla, J. V. (2013) *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna. IV. Llibre de l'entrada de Ferran d'Antequera*, València, PUV.
- Cardona, G. R. (1994) *Antropología de la escritura*, Barcelona, Gedisa.
- Castillo Gómez, A. (2006) *Entre la pluma y la pared. Una historia social de la escritura en los Siglos de Oro*, Madrid, Akal.
- . (2010) «Desde el muro. Formas y mensajes de la escritura expuesta en la ciudad altomoderna», dins Puigvert, G. / Mota, C. de la (eds.) *La investigación en Humanidades*, Madrid, Biblioteca Nueva, pp. 91-110.
- . (2020) «Words on Walls. An Approach to Exposed Writing in Early Modern Europe», *Journal of Early Modern Studies*, 9, pp. 57-82 (doi: JEMS-2279-7149-11190).
- . (2021) «“Vos que sois lector...”. Usos gráficos y legibilidad en las escrituras expuestas del Renacimiento espanyol», dins Ramírez Sánchez, M. (coord.) *Escritura expuesta y poder en España y Portugal durante el Renacimiento. De la edición digital al estudio de la epigrafía humanística*, Madrid, Sílex, pp. 227-268.
- Cortés Vázquez, L. (2005) *La vida estudiantil en la Salamanca clásica*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- Curial e Güelfa*, ed. de Ramon Aramon i Serra, Barcelona, Barcino, 1930-1933, 3 vols.
- Doñate, J. M. (1984) «Salarios y precios durante la segunda mitad del siglo XIV», dins *Datos para la historia de Villarreal*, Saragossa, Anubar, vol. VI.
- Eiximenis, F. (1925), *Contes i faules*, ed. de Marçal Olivar, Barcelona, Barcino, 1925.

Pau Viciano. Escritura exposada, registres escrits i oralitat en la pràctica administrativa medieval.
L'organització dels treballs comunals a Vila-real i Castelló (segles XIV-XV)

- Escartí, V. J. / Borràs, M. J. (1991) «Albarans de commoure a la València del segle XV. Sobre els usos públics i criminals de l'escritura», dins Ferrando, A. / Hauf, A. (eds.) *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura IV*, Barcelona, Abadia de Montserrat, pp. 75-96.
- Furió, Antoni (1999) «Deuda Pública e intereses privados Finanzas y fiscalidad municipales en la Corona de Aragón», *Edad Media. Revista de historia*, 2, pp. 35-80.
- Fenollar, Bernat (2002) *Lo passí en cobles (1493)*, ed. de Marianela Garcia Sempere, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Gimeno Blay, F. (1985) *La escritura gòtica en el País Valencià després de la conquesta del segle XIII*, València, Universitat de València.
- . (1990) «Materiales para el estudio de las escrituras de aparato bajomedievales», dins Koch, W. (ed.), *Epigraphik 1988. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik* (Graz 10.-14. Mai 1988), Viena, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, pp. 195-216.
- . (1997) «[...] e féu vot de ell scriure lo seu nom en les portes de la ciutat.' Mensajes en catalán en las filacterias de la pintura bajomedieval», dins Ciociola, C. (ed.) *Visibile parlare. Le scritture esposte nei volgari italiani dal Medioevo al Rinascimento*, Nàpols, Edizioni scientifiche italiane, pp. 101-138.
- Gimeno Blay, F. / Escartí, V. J. (1988) «El testimonio cronístico del uso de la escritura popular-escritura criminal en la Valencia del siglo XVII». *Alfabetismo y Cultura Escrita*, 1, pp. 23-28.
- Gimeno Blay, F. / Mandingorra, M. L. (coords.) (1997) *Los muros tienen la palabra: materiales para la historia de los graffiti*, València, Universitat de València.
- Glick, Th. F. (2003) *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, 2a ed., València, Biblioteca Valenciana.
- Goody, J. (1985) *La domesticación del pensamiento salvaje*, Madrid, Akal.
- . (2003) «Oralité et modernité dans les organisations bureaucratiques», *Communication et langages*, n. 136, pp. 4-12.
- Guinot, E. (ed.) (2006) *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Lluçena (segles XIV-XVIII)*, València, PUV.
- Macián, J. (2021) «Estudio paleográfico de las inscripciones de la pintura valenciana (ss. XIII-XVI)», *Incipit 9. Workshop de Estudos Medievais da Universidade do Porto*, pp. 45-58.
- Mateu i Llopis, F. (1969) *Establiments de la vila de El Boixar*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura.
- Mira Jódar, Antonio J. (1997), *Las finanzas del municipio. Gestión económica y poder local. Sueca (s. XV-XVI)*, València, Diputació de València.
- Narbona Vizcaíno, R. (2006), «La milicia ciudadana de la Valencia medieval», *Clío & Crimen. Revista del Centro de Historia del Crimen de Durango*, 3, pp. 305-332.
- Petrucci, A. (2013) *La escritura. Ideología y representación*, Buenos Aires, Ampersand.
- Pozo Chacón, J. A. del (1995) *Proboms i camperols. Espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1386)*, Vila-real, Ajuntament de Vila-real.

Pau Viciano. Escriptura exposada, registres escrits i oralitat en la pràctica administrativa medieval.
L'organització dels treballs comunals a Vila-real i Castelló (segles XIV-XV)

- Querol i Roso, L. (1935) *Las milicias valencianas desde el siglo XIII al XV. Contribución al estudio de la organización militar del antiguo Reino de Valencia*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura.
- Rabassa, C. / Diaz de Rábago, C. (1995) *Documents per a la història de Vilafamés*, València, Consell Valencià de Cultura.
- Redondo, Iban (2020) «Unas letras como de marca de fardo, que decían que decía mi nombre». *Las marcas de mercader en Castilla y Europa (ss. XV-XVI)*, Medina del Campo, Fundación Museo de las Ferias.
- Rodríguez Suárez, N. (2010) «Paleografía epigràfica la transición hacia la letra gótica minúscula en las inscripciones españolas», dins Martín López, E. i García Lobo, V. (coords.) *Las inscripciones góticas. II Coloquio internacional de epigrafía medieval*, Lleó, Corpus Inscriptionum Hispaniae Mediaevalium, pp. 469-477.
- Román Millán, I. C. (2000) *El regadío de Vila-Real durante los siglos XIII-XV, orígenes, administración y conflictos*, Vila-real, Comunitat de Regants de Vila-real.
- Royo, V. i Garcia Edo, V. (eds.) (2019) *Els llibres de Consells de la vila de Castelló. IV. (1404-1410)*, València, PUV.
- Rubio Vela, A. (1997) «Presencia de la langosta. Plagas en la Valencia bajomedieval», *Saitabi*, 47, pp. 269-288.
- Salicrú, R. (1999), *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, Barcelona, Institució Milá i Fontanals-CSIC.
- Sánchez Adell, J. (1952) «Las murallas medievales de Castellón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVIII, pp. 44-77.
- Sevillano Colom, F. (1966) *El Centenar de la Ploma de la ciutat de València (1365-1711)*, Barcelona, Dalmau.
- Sobrequés i Vidal (1951), «Censo y profesión de los habitantes de Gerona en 1462», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 6, pp. 193-246.
- Viciano, Pau (2017) *Més enllà de la senyoria. Mercat i impostos a la Plana de Castelló (segles XIV-XV)*, Catarroja-Barcelona, Editorial Afers.
- . (2021) «Com yo no sàpia scriure: la delega gràfica en l'administració municipal (Vila-real als segles XIV-XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 51, núm. 2, pp. 939-969.
- Viciano, P. / Guinot, E. (eds.) (2018) *Els llibres de Consells de la vila de Castelló. II. (1384-1390)*, València, PUV.